

سنگ‌نوشته‌های شاه عباس اول صفوی در مسجدهای شاه اصفهان، میرعماد کاشان، جامع اردستان و جامع دماوند

محبوبه سادات بیدگلی^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۷/۸/۲۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۷/۱۲/۹

چکیده

مقاله حاضر، پس از معرفی تعدادی از فرمان‌هایی که از طرف شاهان صفوی صادر و بر روی سنگ نوشته و در انظار عمومی به نمایش گذاشته شده است، به معرفی چهار نمونه از فرمان‌های شاه عباس در مسجد شاه اصفهان، مسجد میرعماد کاشان، مسجد جامع اردستان و مسجد جامع دماوند می‌پردازد. نتایج بررسی نشان می‌دهد که شاهان صفوی، این فرمان‌ها را بنا بر اهداف مختلف و با موضوعات متعدد صادر کرده‌اند. موضوعات مطرح شده در این فرمان‌ها، عبارت است از: اعطای تخفیف مالیاتی؛ غلبه بر ازبکان؛ جلوگیری از فساد و فحشا؛ منع فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات؛ و ممنوعیت از انواع تفریحات غیرسالم مانند گرگ‌دوانی، قماربازی و کبوتردوانی. این فرمان‌ها که مخاطب آن‌ها رعایای ممالک محروسه بوده‌اند، پس از فرستاده شدن به شهرهای موردنظر، به شکل سنگ‌نوشته در اماکن عمومی مانند مساجد و بازارها نصب می‌گردیدند. اعطای تخفیف مالیاتی در ماه رمضان خصوصاً به رعایای شیعه شهرها، از عمده‌ترین موضوعات این فرمان‌هاست. این تخفیف‌ها، صرفاً شامل شیعیان می‌شده است که مبین گرایش پادشاهان این سلسله به مذهب شیعه اثنی‌عشری است.

کلید واژه‌ها:

فرمان‌ها / سنگ‌نوشته‌ها / تخفیف مالیاتی / ماه رمضان / تشیع / گرایش‌های مذهبی / صفویان / عباس صفوی اول، شاه ایران، ۹۷۸-۱۰۳۸ ق. / اماکن عمومی / کاربری / اطلاع‌رسانی / اسناد تاریخی

***

مقدمه

فرمان، در لغت به معنای حکم، امر، دستور، اجازه و نوشته‌ای است که در آن سمت یا مواجبی برای کسی معین می‌شود.^۱ جهانگیر قائم‌مقامی در مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، فرمان را این‌گونه معرفی کرده است: «کلمه فرمان ... در همه ادوار به کار رفته و به کلیه اقسام دیوانیات - که حاکی از اوامر و مصوبات پادشاهان بوده و به مهر و طغرای آن‌ها می‌رسیده - اطلاق می‌شده است ... در عصر صفوی، فرمان را گاهی در مورد اوامر مکتوب پادشاهان گذشته و به منظور رعایت احترام، استعمال می‌کرده‌اند.»^۲

همان‌گونه که در تعریف‌های بالا آمده و نیز براساس آثار موجود در آرشیوهای مختلف اسناد تاریخی در ایران، «فرمان»، یکی از مهم‌ترین انواع سند دیوانی است که همواره در طول تاریخ ایران، در زمینه‌های خاص از دربار پادشاهان صادر می‌شده است. در این میان مقطع زمانی صفوی تا قاجار را، شاید بتوان دوره اوج صدور فرمان‌های حکومتی دانست.

آنچه در این مقاله بدان پرداخته می‌شود، نه شکل کاغذی فرمان بلکه انواعی از این‌گونه سند است که در سراسر عصر صفوی، به دلایل متعدد بر روی سنگ نوشته شده است (کتیبه)^۳ و در جاهائی چون مسجدهای جامع، بقعه‌های متبرک، بازارها و به طور کلی در بناهای عام‌المنفعه شهرهای مختلف ایران، به منظور اطلاع‌رسانی و نیز به عنوان یادبود و نمادی از قدرت شاه نصب می‌گردید که اغلب آن‌ها، تاکنون برجای مانده است. اصفهان، کاشان، یزد، کرمان، شیراز، قزوین، اردبیل، تبریز و دماوند، از جمله شهرهای دارنده این‌گونه فرمان‌هاست.

بررسی و مطالعه فرمان‌های مزبور، نشان می‌دهد که شاهان صفوی این سندها را بنا به اهداف متعدد و با موضوعات مختلف صادر کرده‌اند. از جمله موضوعات مطرح شده در این فرمان‌ها، به قرار زیر است: اعطای تخفیف مالیاتی به مناسبت‌های

ویژه چون ماه رمضان، غلبه بر ازبکان، جلوگیری از فساد و فحشا و برانداختن مراکز این‌گونه اعمال در شهرها، منع فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات و ممنوعیت برخی از انواع تفریحات عمومی مانند گرگ‌دوانی، قماربازی و کبوترپرانی.

همان‌گونه که موضوعات مطرح شده در بالا نشان می‌دهد، به نظر می‌رسد آن دسته از فرمان‌ها که به نوعی با عموم مردم یا به عبارتی «رعایای ممالک محروسه» مربوط می‌شد، مؤکداً به شکل سنگ‌نوشته درآمده و در انظار عموم مردم در بناهای عام‌المنفعه شهرها نصب شده است و از آن‌جا که در مواردی دستور ارسال یک فرمان به چندین شهر از ممالک محروسه داده می‌شد، در بناهای تاریخی برخی از شهرهای ایران، نمونه‌های همسان یا مشابهی از این‌گونه فرمان‌های سنگ‌نوشته را می‌توان مشاهده کرد.

در مسجد شاه اصفهان، سه فرمان حکومتی مربوط به دوره صفویه وجود دارد که دو فرمان، متعلق به شاه عباس اول یکی به تاریخ ۱۰۳۵ق. با موضوع اعطای تخفیف مالیاتی به بازار ریسمان اصفهان و دیگری فاقد تاریخ بر جرز شرقی و غربی ایوان جنوبی مسجد و یک فرمان متعلق به شاه صفی به تاریخ ۱۰۳۸ق. با موضوع بخشش عوارض اصناف سلمانی و سلیمانی اصفهان، بر رواق غربی ایوان شمالی قرار گرفته است.

فرمان مورد بحث در این نوشتار که مربوط به اعطای تخفیف مالیاتی در ماه رمضان می‌باشد، فرمان فاقد تاریخ شاه عباس بر جرز شرقی ایوان جنوبی است. در مسجد میرعماد کاشان نیز ۹ فرمان حکومتی متعلق به دوره صفویه وجود دارد که هشت فرمان بر سردر و یک فرمان در صحن مسجد قرار گرفته است.

در این میان، سه فرمان با تاریخ‌های ۹۹۹، ۱۰۰۲ و ۱۰۲۲ق. متعلق به شاه عباس اول است که هر سه فرمان بر سردر مسجد نصب گردیده‌اند. فرمان مربوط

تصویر ۱- موقعیت فرمان شاه عباس بر جرز شرقی ایوان جنوبی مسجد شاه اصفهان

مطالبات دیوانیه سبکبار بوده و در مهد امن و امان آسوده فارغ‌البال ملهم توفیق ازلی و [...] به خاطر فیض مآثر پرتو انداخت که در ماه رمضان که ایام طاعات و عبادات است و شیعیان اهل بیت طیبین و طاهرین که سالکان مسالک حق و یقین [...] و ادای صوم و صلوات و وظائف طاعات و عبادات، قیام و اقدام نمایند که هر آینه ثوابت^۶ آن، به روزگار فرخنده آثار همایون ما عاید گردد. لهذا شمه [ای] از مراحم و الطاف [...] شیعیان ممالک محروسه فرموده، در کل قلمرو همایون، مالوجهات [...] رمضان المبارک - سوای جهاتی که به اجاره می دهند - تخفیف و تصدق مقرر فرموده، ارزانی داشتیم و این حکم همایونی، از مکمن^۷ [...] دارالسلطنه اصفهان - که مردم آنجا ابا عن جد از زمره شیعیان اند و حلقه اخلاص و بندگی این دودمان ولایت نشان بر گوش جان دارند - عز اصدار یافته، مستوفیان عظام دیوان [...] و ثبت نموده، از شوائب^۸ تغییر و تبدیل مصون و محروس دارند. وزرا و عمال و متصدیان مهمات دیوانی دارالسلطنه مذکوره، از ابتدای توشقان‌نیل، مالوجهات و وجوهات [...] به تخفیف و تصدق مقرر دانسته، در آن ماه مبارک - که ایام و لیالی متبرکه است - به علت حقوق دیوانی حواله و اطلاقی بر رعایا و عجزه نموده، از حشو^۹

به اعطای تخفیف مالیاتی در ماه رمضان - مورد بحث این نوشتار - فرمان سال ۱۰۲۲ق. است. موضوع ۲ فرمان دیگر، منع وصول عوارض کیالی و قپانداری، دفن مردگان و تخفیف مبلغ دلالی کاشان است.

از سایر فرامین مسجد میرعماد، چهار فرمان متعلق به شاه تهماسب اول با موضوع منع وصول باج و خراج، اعطای تخفیف مالیاتی به روستاهای فین و رهق، رفع ستم و بدعت از صابون‌خانه‌های کاشان و مبارزه با فساد و فحشا در شهر کاشان است.

یک فرمان در این مسجد، متعلق به شاه صفی با تاریخ ۱۰۴۷ق. و با موضوع ممنوعیت تصرف اجناس خوراکی توسط حکام در میدان عربان تحت عناوین یوزباشی و بارانداز می‌باشد و فرمان دیگر این مسجد، متعلق به شاه سلطان حسین با موضوع مبارزه با مراکز فساد و فحشا در دارالمؤمنین کاشان است.

از ۷ فرمان مربوط به شاه عباس اول در مساجد شاه اصفهان، میرعماد کاشان، جامع اردستان و جامع دماوند، ۴ فرمان مربوط به اعطای تخفیف مالیاتی به رعایای شیعه شهرهای مذکور در ماه رمضان است که به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. حکم شاه عباس اول صفوی در مسجد شاه اصفهان (فاقد تاریخ)

مسجد شاه - که یکی از مهم‌ترین مسجدهای ایران در عصر صفوی در شهر اصفهان می‌باشد - سه کتیبه حاوی فرمان‌های متعلق به دوره صفوی را در خود جای داده است. کتیبه مورد بحث این نوشتار، حکمی است از شاه عباس اول، فاقد تاریخ به خط نستعلیق برجسته، بر جرز شرقی ایوان جنوبی این مسجد، درباره معافیت رعایای اصفهانی از پرداخت مالیات در ماه رمضان. متن لوح مزبور، به شرح زیر است:

«امر خاطر خطیر و مکنون ضمیر سهولت اثر همایون ما، آن است که در زمان دولت روزافزون عهد خلافت ابد مقرون، کافه رعایا و عموم برابرا، از

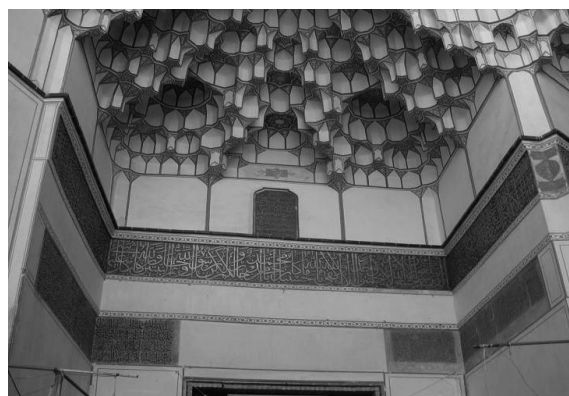
تصویر ۲- فرمان شاه عباس بر جرز شرقی ایوان جنوبی مسجد شاه اصفهان

بنیچه^{۱۰} جمع هر محل وضع نمایند و [...] به رعایا نرسانیده، قلم و قدم کشیده و کوتاه دارند. سادات عظام و علمای گرام و قضات اسلام و اهالی و اعیان و ارباب و رؤسا و کدخدایان و اهل حرفت و عموم رعایای دارالسلطنه، از بلده و بلوکات، بدین عطیۀ عظاما، مبتهج^{۱۱} و مسرور بوده، از روی امیدواری تمام، در لوازم دعاگوئی و دوام دولت ابد پیوند.^{۱۲} (تصاویر ۱ و ۲)

۲. فرمان شاه عباس اول صفوی در مسجد میرعماد کاشان (۱۰۲۲ق.)

در مسجد میرعماد کاشان - که در میان راستۀ اصلی بازار شهر و در روبه‌روی میدان سنگ واقع شده است - نه کتیبه حاوی فرمان‌های متعلق به دورۀ صفوی وجود دارد که هشت تا از این فرمان‌ها بر سردر و یک مورد در صحن این مسجد نصب گردیده است. کتیبه مورد بحث این نوشتار، فرمانی است به تاریخ ۱۰۲۲ق. / ۱۶۱۳م. متعلق به شاه عباس اول و به خط نستعلیق، بر سردر این مسجد، در موضوع اعطای تخفیف مالیاتی در ماه رمضان به رعایای شیعه کاشان که متن آن به شرح زیر است: «فرمان همایون شد، آنکه از ابتدای بارس‌ئیل یکماهۀ رمضان المبارک، محال شیعه نشین بلده و بلوکات دارالمؤمنین کاشان، به تخفیف و تصدق مقرر

شده و رقم اشرف به تاریخ شهر رمضان المبارک سنۀ اثنا و عشرين و الف، عز صدور یافت و درین ولا، چون از ابتدای توشقان‌ئیل مالوجهات و وجوهات یکماهۀ رمضان محال شیعه ممالک محروسه را - سوای جهاتی که به اجاره می‌دهند - به تخفیف و تصدق مقرر داشتیم. ارباب و رعایا و عجزۀ دارالمؤمنین مذکور، استدعای حکم [...] - که درباب سایر محال شیعه گشت - نمودند. بنابراین، مقرر فرمودیم که مستوفیان عظام گرام دیوان اعلا، در سنۀ بارس‌ئیل یکماهۀ رمضان محال شیعه دارالمؤمنین مذکور را به دستوری که قبل از این رقم^{۱۳} اشرف عز صدور یافت، به تخفیف و تصدق اعتبار نمایند و از ابتدای توشقان‌ئیل، مالوجهات و وجوهات ایشان را ضمن رسد^{۱۴} شهر رمضان المبارک - سوای جهاتی که به اجاره می‌دهند - به دستور سایر محال شیعه ممالک محروسه، به تخفیف و تصدق مقرر دانند و رقم این عطیه را در دفاتر ثبت نموده و تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و آنچه به تیول و موجب همه ساله مقرر است و از دیوان حواله می‌شود، رسد یکماهۀ مزبور را از تیول خود برطرف دانسته، طلبی از رعایا نمایند. وزیر و کلانتر و کدخدایان الکای^{۱۵} مزبور، به تخفیف رسند. اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از محال سنی بوده باشند، به ایشان تخفیف داده نمی‌شود. نسخه منقحه^{۱۶} در دست داشته، به دفترخانۀ همایون فرستند که مستوفیان عظام در دفاتر دیوان اعلا عمل نمایند و دانسته باشند که اگر پوشیده و نهانی کرده باشند، در دیوان سلطنت بازخواست خواهند شد [...] و در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام المتقین، اسدالله الغالب شرمندۀ خواهند بود و تغییرکنندۀ مذکور، به لعنت و نفرین رسالت پناه گرفتار گردد؛ می‌باید که بدین عطایا مسرور بوده و به دعاگوئی و دوام دولت روزافزون کوشند و مضمون این حکم، بر سنگ نقش کرده، سردر مسجد جامع جهتی نصب نمایند

تصویر ۳- سردر مسجد میرعماد کاشان و تعدادی از کتیبه‌های فرمان‌های قراقیونلو تا صفوی

و در این باب، قدغن و امر و حکم همه ساله نطلبند
۱۰۲۲.۱۷ (تصاویر ۳ و ۴)

۳. فرمان شاه عباس اول صفوی در مسجد جامع اردستان (۱۰۲۴ق. / ۱۶۱۵م.)

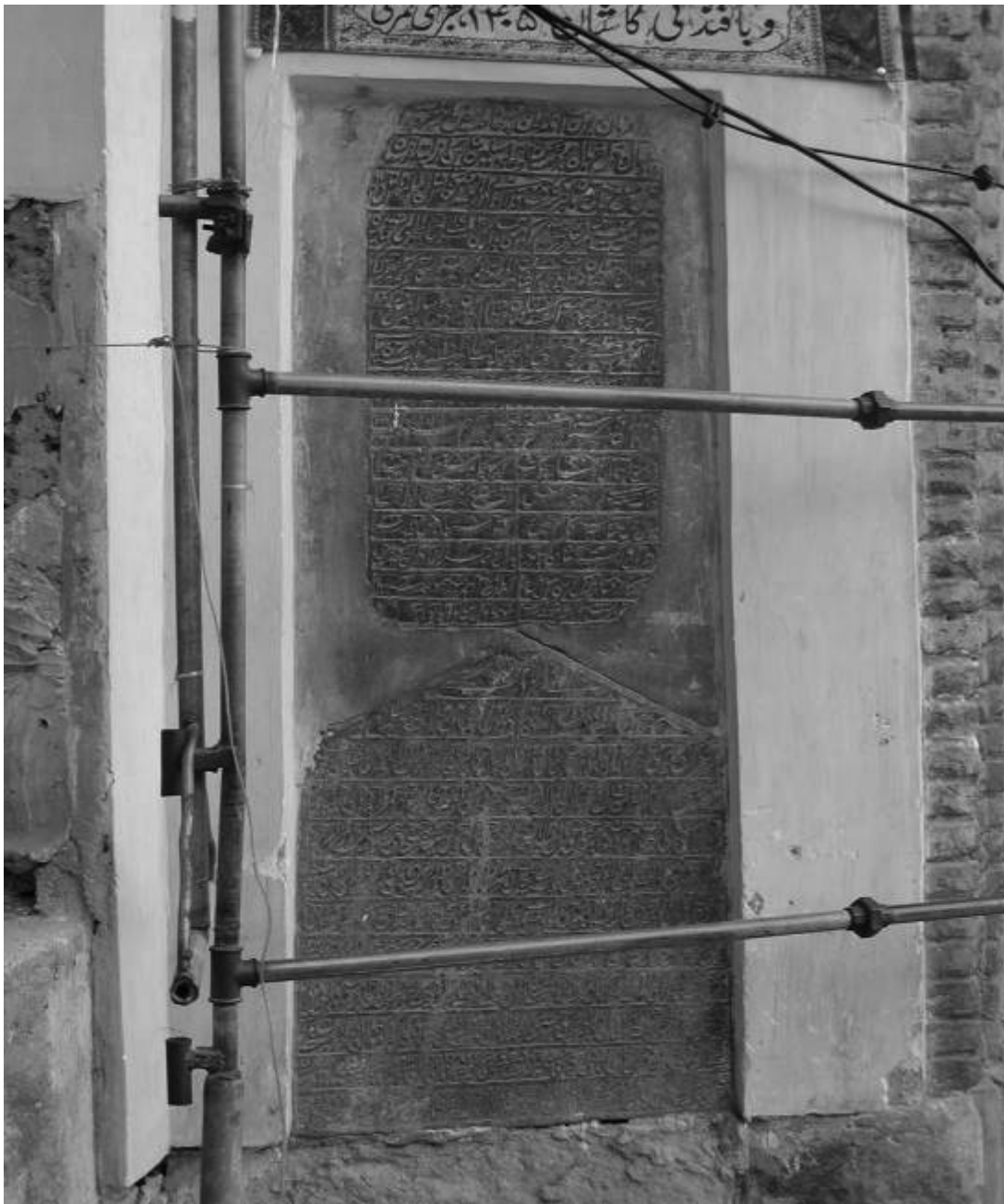
بر جانب راست ایوان روبه‌روی گنبد سلجوقی مسجد جامع اردستان، فرمانی متعلق به شاه عباس اول به تاریخ ۱۰۲۴ق. / ۱۶۱۵م. بر یک لوح مستطیل شکل نقر گردیده (تصویر شماره ۵) که مضمون آن، مانند فرمان مسجد میرعماد کاشان، اعطای یک رشته بخشودگی‌های مالیاتی در ماه رمضان به رعایای شیعه ساکن در محله محال می‌باشد که مسجد جامع اردستان در آنجا واقع شده است. لوح سنگی مزبور، به شرح زیر است:

«بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. الملك لله. حکم^{۱۸} جهانمطاع شد آنکه در این وقت بنابر شفقت شاهانه درباره شیعیان الکای اردستان، از ابتدای توشقان‌نیل، مالوجهات ایشان را [...] رسد یکماهه شهر رمضان المبارک - سوای جهاتی که به اجاره می‌دهند - به تخفیف و تصدق مقرر داشتیم. مستوفیان عظام دیوان اعلا، این رقم^{۱۹} عطیه را در دفاتر خلود^{۲۰} ثبت نموده، تغییر و تبدیل به قواعد

آن راه ندهند و آنچه به موجب همه‌ساله مقرر است، از [...] تیولداران و موجب همه‌سال برطرف داند و آنچه به تیول مقرر نیست و از دیوان حواله می‌شود، مالوجهات شهر مذکور را سال به سال کم‌تر نموده، تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکای مذکور، حسب‌المسطور مقرر دانسته، رسد یکماهه مذکور را به تیول خود برطرف دانسته، طلبی از رعایا نمایند. کلانتر و کدخدایان و ریش‌سفیدان الکای مذکور، به حقیقت برسند. اگر سنی در میان شیعیان باشد یا از مردم محال آنجا سنی باشند، به ایشان تخفیف داده نمی‌شود و نسخه منقح در دست داشته، به دفترخانه همیون فرستند که مستوفیان عظام اعلا، در دفاتر دیوان عالی عمل نمایند و دانسته باشند که اگر سند پوشیده و پنهان کرده باشند، در دنیا بازخواست خواهند شد و در روز قیامت خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام المتقین، علی بن ابی طالب - علیه‌السلام - شرمنده خواهند بود. تغییرکننده تخفیف مذکور، به لعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد. می‌باید که در دعاگوئی و دوام دولت قاهره، تقصیر ننمایند و سواد حکم را بر سنگ نقش نموده و در مسجد جامع نصب و به توجیهاات پاینده شاهانه امیدوار باشند. تحریراً فی شهر رمضان سنه اربع و عشرين و الف.» (تصویر شماره ۵)

۴. فرمان شاه عباس اول صفوی در مسجد جامع دماوند (۱۰۲۴ق.)

بر سردر مسجد جامع دماوند - که در میان محله قاضی و محله چریک واقع شده است^{۲۱} - علاوه بر سنگی که صورت تاریخ طاعونی را به سال ۱۲۴۷ق. / ۱۸۳۲م. ثبت کرده، فرمانی از شاه عباس اول با همان تاریخ فرمان مسجد جامع اردستان یعنی ۱۰۲۴ق. / ۱۶۱۵م. نصب گردیده که موضوع آن نیز اعطای تخفیف مالیاتی به شیعیان دماوند، خوار و

تصویر ۴- فرمان شاه عباس بر در ورودی مسجد میرعماد کاشان (کتیبه پائین)

این رقم عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده، تغییر و تبدل به قواعد آن راه ندهند و آنچه تیول و موجب همه ساله مقرر است، برطرف دانند و آنچه مقرر است (و اردوئی است)،^{۳۳} حواله می شود تا توجیهات شهر مذکور را سال به سال کم نموده، تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکای مذکورات مسطور و مقرر داشته، رسد یکماهه شهر مذکور را

فیروزکوه است و متن آن، به شرح زیر است:
«حکم^{۳۳} جهانمطاع شد آن که در این وقت بنابر شفقت بی غایت شاهانه درباره شیعیان الکای دماوند و خوار و فیروزکوه، از ابتدای توشقان نیل، توجیهات ایشان را در رسد یکماهه شهر رمضان - سوی توجیهاتی که به اجاره داده می شود - به تخفیف و تصدق مقرر داشتیم. مستوفیان عظام دیوان اعلا،

تصویر ۵- فرمان شاه عباس در مسجد جامع اردستان

شد و در آخرت در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام المتقین - علیه السلام - شرمندہ خواهند بود و تغییرکننده تخفیف مذکور، به لعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد و باید که دستور دوام الشرف را بر سنگ نقش نموده، بر در مسجد جامع نصب نمایند و در دعاگوئی دوام دولت قاهره، تقصیر نکنند. فی شهر شعبان سنه اربع

از تیول خود برطرف دانند و طلبی نمایند. کلا نتر و کدخدایان الکای مذکوره به حقیقت رسیده؛ اگر سنی در میان شیعیان بوده یا مردم محلی از محلات آنجا باشند، تخفیفات آن داده نمی شود و نسخه منقح در دست داشته، به دفترخانه همایون فرستند که در دفاتر ثبت نمایند و دانسته باشند اگر پنهان نموده باشند، در دنیا بازخواست خواهند

و عشرين و الف ۱۰۲۴»^{۲۴}

همان‌طور که متن فرمان‌های معرفی شده نشان می‌دهد، چهار فرمان فوق‌الذکر، بجز فرمان مسجد شاه - که سال صدور فرمان در متن آن ذکر نگردیده و تاریخ مشخصی نشان نمی‌دهد و شهر اصفهان را از پرداخت مالیات در ماه رمضان معاف ساخته - سه فرمان دیگر، تنها با فاصله دو سال از یکدیگر (۱۰۲۲ق. / ۱۶۱۳م. تا ۱۰۲۴ق. / ۱۶۱۵م.) در دوره حکومت شاه عباس اول صادر شده و در باب بخشودگی مالیاتی رعایای شهرهای کاشان، اردستان، دماوند، خوار و فیروزکوه در ماه رمضان است. به طور کلی در فرمان‌هایی که شاهان صفوی در برهه‌های خاص در جهت رفاه حال عموم مردم صادر می‌کردند، همواره کاستن از مالیات مدنظر بوده است. این موضوع را فرمان‌های موجود در دیگر نقاط شهر اصفهان، کاشان و شهرهایی مانند یزد و غیره تأیید می‌کند.

چهار فرمان مورد بحث در این نوشتار، شاید بیش‌تر از این جهت درخور بررسی است که در متن آن‌ها تنها شیعیان مشمول تخفیف قرار گرفته‌اند. اگرچه نگارنده، در این نوشتار قصد تحلیل محتوای فرمان‌های موردنظر را از دیدگاه تاریخی ندارد، اما این مسئله از لحاظ سیاست کلی دولت صفوی، مبنی بر گرایش به مذهب شیعه اثناعشری و توجهاتی که به آن می‌شد، درخور بررسی است.

این مسئله - که پایه و اساس آن از زمان شاه اسماعیل اول بود - تا زمان شاه عباس اول و بعد از آن تا پایان دوره صفوی دنبال شد. در دوره شاه عباس «تکاپوهای پیشین در زمینه دینی، به بار نشست. ایران، کانون اصلی علمی شیعه اثناعشری گشت. در مدارس ایران در این زمان آئین و اندیشه دینی رایج و غالب، تشیع اثناعشری بود.»^{۲۵}

علی‌هذا، شاه عباس برخلاف جد خود، شاه تهماسب - که نسبت به مذهب، دیدگاهی متعصبانه

داشت - از روحیه آزادمنشی در زمینه مذهبی برخوردار بود و این روحیه، آشکارا از رفتارش با یهودیان و مسیحیان پیدا است. به عنوان مثال، همین که به آن‌ها اجازه می‌داد کلیساهائی برپا دارند و با آزادی تمام به مذهب خود عمل کنند و حتی خود نیز برای ارمیان جلفای نو، کلیسائی برپا داشت.^{۲۶} اما مسئله جالب آن‌جاست که این نوع روحیه، در قبال سنیان کاملاً متفاوت بود. فی‌المثل در کتیبه‌های مورد بحث - که سنیان را به صراحت از تخفیفات اعطا شده محروم کرده - این موضوع به‌خوبی خود را نشان می‌دهد.

رویمر، نوشته است: «علی‌رغم مسامحه زیاد شاه عباس در مورد ادیان دیگر، در مواجهه با رعایای سنی‌اش چندان مساهله‌ای از خود نشان نمی‌داد ... اتباع و یا اسرای سنی، مخصوصاً فقها و علمای آن‌ها، انتظار هیچ‌گونه مراعات و ترحمی از وی نداشتند.»^{۲۷} نصرالله فلسفی، در مورد اعطای تخفیفات مالیاتی شاه عباس به رعایا، نوشته است: «پیروان مذهب تسنن، مشمول این تخفیفات نمی‌شدند و شاه عباس، مخصوصاً این نکته را در فرمان‌های خود قید می‌کرد. از آن جمله در فرمانی که در سال ۱۰۲۴ق. / ۱۶۱۵م. به حکام دماوند و خوار و فیروزکوه درباره تخفیف مالیات فرستاده، صریحاً دستور داده است که سنیان و مردمی را که از نواحی دیگر ایران در آن‌جا هستند، مشمول تخفیف نشمارند.»^{۲۸}

در فرمان مذکور، عین این عبارت چنین آمده است: «اگر سنی در میان شیعیان بوده یا مردم محلی از محلات آن‌جا باشند، تخفیفات آن داده نمی‌شود.»^{۲۹} در متن فرمان مسجد میرعماد کاشان نیز، آمده است: «اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از محال سنی بوده باشند، به ایشان تخفیف داده نمی‌شود.»^{۳۰}

عبارتی مشابه در متن فرمان مسجد جامع اردستان، می‌گوید: «اگر سنی در میان شیعیان باشد یا از مردم محله محال آن‌جا سنی باشند، به ایشان

تخفیف داده نمی‌شود.^{۳۱}

البته در صدور فرمان‌هایی از این دست و اعطای تخفیف مالیاتی به رعایا، ویژگی‌های شخصیتی و اخلاقی شاه نیز عاملی مؤثر بود. براساس منابع تاریخی، شاه عباس بجز مواردی استثنائی - که ستمکاری‌هایی به زبردستان و رعایای بی‌گناه روا می‌داشت - نسبت به طبقات عامه، دلسوز و خیرخواه بود و به اجرای عدالت، علاقه‌ای وافر داشت.

به نوشته نصرالله فلسفی، «همان قدر که مردم شهرها و طبقات زیردست و روستائیان و رعایا شاه عباس را دوست می‌داشتند، آن پادشاه نیز با ایشان به ملامت و مهربانی و عدالت و انصاف رفتار می‌کرد ... و پیوسته در تأمین راحت و آسایش رعیت می‌کوشید.»^{۳۲}

وی، در ادامه آورده است: «شاه عباس، هر از گاهی به بهانه‌ای، مالیات دیوانی مردم یک شهر یا تمام ایران را می‌بخشید. از جمله در سال ۱۰۰۷ق. / ۱۵۹۹م. چون بر ازبکان غلبه کرد، حدود صد هزار تومان از مالیات مردم عراق یعنی ولایات قزوین، قم، کاشان و اصفهان را بخشید. در سال ۱۰۲۲ق. / ۱۶۱۳م. نیز در حالی که از فرح‌آباد مازندران به اصفهان باز می‌گشت، به پاسداشت اظهار شادمانی مردم و چراغانی و آئین بستن خانه‌ها و بازارها، وی مالیات سه ساله اربابی و رعیتی و ده یک تمام محصولات دیوانی را - که نزدیک به سی هزار تومان می‌شد - به ارباب و رعایا و زارعان املاک دیوانی بخشید و دو سال بعد نیز، مالیات یکماهه رمضان را از شیعیان مطالبه نکرد و مالیات احداث راه، در حدود سی هزار تومان تخفیف داد. همچنین دستور داد، در ماه رمضان از شمع‌سازان تمام ایران مطالبه مالیات نکنند.»^{۳۳}

اگرچه در اعطای چنین تخفیفاتی عوامل دیگری مانند اوضاع مالی خزانه دربار، میزان غنای جنگی، اعتراضات عمومی علیه سنگینی بار مالیات‌ها و حتا

شیوع بیماری‌های همه‌گیر و ظهور بلاای طبیعی را می‌توان دخیل دانست. اما درباره چهار فرمان مورد بحث در این نوشتار، به نظر می‌رسد، پشتیبانی از مذهب تشیع و ویژگی‌های اخلاقی شاه، دو عامل اصلی در صدور و ارسال این فرمان‌ها به شهرهای اصفهان، کاشان، اردستان و دماوند بوده است.

نتیجه

منابع تاریخی دوره صفویه و اسناد بازمانده از آن روزگار، نشان‌دهنده صدور فرمان‌هایی با اهداف مختلف از شاهان این سلسله می‌باشد. از این میان، آن دسته از فرمان‌هایی که مستقیماً با رعایای ممالک محروسه مرتبط بود، پس از فرستاده شدن به شهرهای مورد نظر، به شکل سنگ‌نوشته در اماکن عام‌المنفعه‌ای چون مساجد آن شهرها نصب گردیده است. اعطای تخفیف مالیاتی در ماه رمضان خصوصاً به رعایای شیعه شهرها، یکی از مهم‌ترین موضوعات این فرمان‌هاست. این موضوع، در چهار سنگ‌نوشته بحث شده در نوشتار حاضر، در مساجد چهارگانه شاه اصفهان، میرعماد کاشان، جامع اردستان و جامع دماوند در عصر صفوی مستند گردیده است.

در بررسی دلایل صدور چهار فرمان یاد شده و اختصاص تخفیفات مالیاتی به شیعیان خصوصاً در ماه رمضان، اوضاع عمومی سیاسی و مذهبی دوره صفویه، گرایش پادشاهان این سلسله از جمله شاه عباس به مذهب تشیع اثنا عشری و حمایت از آن با اقداماتی از این قبیل، از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار است. افزون بر این، اوضاع مالی خزانه دربار، اوضاع اجتماعی و اقتصادی ممالک محروسه، اعتراضات عمومی در زمینه مالیات‌ها، شیوع بیماری‌های همه‌گیر و ظهور پیشامدهای طبیعی و نیز ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی شاه عباس را می‌باید در صدور فرمان‌های مزبور و ارسال آن‌ها به شهرها، از جمله عوامل دخیل به شمار آورد.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- علی‌اکبر دهخدا، فرهنگ متوسط دهخدا، به کوشش غلامرضا ستوده و دیگران (تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۵)، جلد ۲، ص ۲۱۰۸.
- ۲- جهانگیر قائم‌مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی (تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰)، صص ۴۴-۴۶.
- 3- Inscription.
- ۴- چند ویژگی در ادبیات محتوایی این سنگ‌نوشته از جمله نبود عبارت طغرا در ابتدای سطر اول که در سه سنگ‌نوشته دیگر به کار رفته و استفاده از واژه «حکم» در خط هشتم، آن را از لحاظ سندشناختی در زمره «احکام» شاهی قرار می‌دهد.
- ۵- علامت [...] در بازنوشت سنگ‌نوشته‌ها، نشان‌دهنده سائیدگی و یا ناخوانایی کلمه یا کلمات موردنظر است.
- ۶- مثنویات: پاداش‌ها.
- ۷- مکمن: کمینگاه.
- ۸- شوائب: ج شائبه، آلودگی‌ها.
- ۹- حشو: مجموع.
- ۱۰- بنیچه: ظاهراً از کلمه بن به معنی ریشه اخذ شده و به معنی اساسنامه و در اصطلاح مالیه سابق، عبارت از صورت تقسیم مالیات هر ده است که سهم هر جریب زمین را با ساعت آب یعنی واحد مالیاتی معین و بدهی هر ملک را از کل مبلغ مالیات مشخص می‌کند. جمعی را گویند که بر اصناف حرفت و املاک می‌بندند. برای اینکه قشون‌گیری هم مثل مالیات برپایه اساسی مستقر شود، بنیچه مالیاتی را مأخذ دادن سرباز هم مقرر داشتند ... (تلخیص از دهخدا، پیشین، جلد ۴، ص ۵۰۴۷، ذیل عنوان بنیچه).
- ۱۱- مبتهج: شادمان.
- ۱۲- لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان - آثار تاریخی، الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان (اصفهان: بی‌نا، ۱۳۴۴)، صص ۴۴۵-۴۴۶.
- ۱۳- در متن این فرمان، منظور از واژه رقم، همان فرمان است.
- ۱۴- رسد: سهم.

۱۵- الکا: سرزمین.

۱۶- منقحه: پاک.

- ۱۷- حسن نراقی، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز (بی‌جا: انجمن آثار ملی، بی‌تا)، صص ۱۶۵-۱۶۷.
- ۱۸- واژه حکم در ابتدای این فرمان، بخشی از عبارت طغرای «حکم جهانمطاع شد»، است.
- ۱۹- منظور از رقم در متن این سنگ‌نوشته نیز، همان فرمان است. ضمن اینکه گاه استفاده از واژه رقم، اشاره به «نوشته» یا «نسخه» فرمان دارد.
- ۲۰- در دوره صفوی، رونوشت کلیه ارقام و احکام و نشان‌ها و پروانه‌ها و اسناد را، در دفاتری ثبت می‌کردند و به آن‌ها دفاتر خلود می‌گفتند و محلی را که این دفاتر در آن‌جا نگهداری می‌شد، انبار دفترخانه دیوان اعلا و متصدی آن‌جا را، دفتردار می‌نامیدند. (قائم‌مقامی، پیشین، ص ۳۳).
- ۲۱- محمدحسن اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی، میرهاشم محدث (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، جلد ۴، ص ۲۰۱۰.
- ۲۲- واژه حکم در ابتدای متن این سنگ‌نوشته نیز، بخشی از طغرای «حکم جهان مطاع شد»، است.
- ۲۳- در مرآة البلدان، این عبارت داخل کمانک آمده است.
- ۲۴- اعتمادالسلطنه، پیشین، صص ۲۰۱۰-۲۰۱۱.
- ۲۵- منصور صفت‌گل، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی - تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم قمری (تهران: خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۸۱)، ص ۱۷۴.
- ۲۶- ه. ر. رویمر، «برآمدن صفویان»، در: تاریخ ایران (دوره صفویان)، پژوهش در دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، چاپ ۲ (تهران: جامی، ۱۳۸۴)، ص ۸۷.
- ۲۷- همان، ص ۸۸.
- ۲۸- نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۷)، جلد ۲، صص ۳۶۸-۳۶۹.
- ۲۹- اعتمادالسلطنه، پیشین.
- ۳۰- نراقی، پیشین.
- ۳۱- هنرفر، پیشین، ص ۲۱۶.
- ۳۲- فلسفی، پیشین، ص ۳۶۷.
- ۳۳- همان، صص ۳۶۸-۳۶۹.